

KÉSZ ORSOLYA

KI ÉLHET TÚL?

Szvetlana Alekszijejics: *Fiúk cinkkoporsóban*

■ 2015-ben Szvetlana Alekszijejics kapta az irodalmi Nobel-díjat; a Svéd Akadémia indoklása szerint „többszólamú írásaiért, amelyekben a jelenkor szenvedéseinek és bátorságának állított emlékművet”. Nemcsak a Nobel-díjas *Elhordott múltjaink* illeszkedik ebbe a poétikai koncepcióba, hanem a *Fiúk cinkkoporsóban* című dokumentumregény is, amely a harmadik darabja *Az utópia hangjai* ciklusnak. A sorozat a 20. századi szovjet történelem egyes eseményeire koncentrál, a második világháborúval kezdődően a Szovjetunió széteséséig olyan történeteket tematizál, mint a nagy honvédő háború (*A háború nem asszonyi dolog, Utolsó tanúk*), az afganisztáni háború (*Fiúk cinkkoporsóban*), a csernobili katasztrófa (*Csernobili ima*) és a Szovjetunió szét hullása (*Elhordott múltjaink*). A *Fiúk cinkkoporsóban* 1991-ben, a Szovjetunió végnapjai alatt jelent meg először (magyarul elsőként 1999-ben Enyedi György fordításában, a recenzió tárgyát képező kötet a 2017-es bővített, átdolgozott, kiegészített, Enyedi György és M. Nagy Miklós fordítása alapján készült változat), és az Afganisztán területén végrehajtott, tíz évig elhúzódó intervenció háborút beszél el.

A kötet főként *személyes történetek rögzítésére vállalkozik, a szerzői „beavatkozás” jórészt a szelekcióra és a (kötet)kompozíció létrehozására, az egyes elbeszélések egymás mellé helyezésére redukálódik, egyébként az író csak mint a történetek meghallga-*

tója, közreadója és olvasója jelentkezik. Annyiban regény ez tehát, amennyiben a (tudatos) szerkesztettség és a történetek vágása, valamint elhelyezése létrehoz bizonyos narratívát. Alekszijejics egy diktafonnal több Afganisztánt megjárt szovjet katonára („afgán”), háborúban részt vevő ellátó személyzet és ezek hozzátartozóinak elbeszéléseit, naplófeljegyzéseit dokumentálja, így a lejegyzett történetekből kirajzolódik látszik az afganisztáni háború és az azt követő néhány év belső képe. Belső kép ez, amennyiben azt tudjuk meg, ahogyan ezek az elbeszélők át- és megélték az eseményeket, és ahogyan visszaemlékeznek az afganisztáni háborúra és történéseire, mindenféle szerzői korrekció, történeti szakmunka vagy kiegészítő megjegyzés nélkül, csak az események tanúinak szóbeli közléseire támaszkodva. A 1999-es fordításban még helyet kapó szerzői előszóban Alekszijejics a következőket írja: „a műfajt, amelyben írok, így definiálok: az érzések története” (7.), amelyben „a dokumentum anyagszerűsége” (7.) nyilvánul meg. A dokumentum anyagszerűsége egyrészt abban áll, hogy az így létrejövő kötet „sok hangból szövődik”, másrészt abban, hogy a szerző a „részleteket, az érzéseket nemcsak az egyes emberek életéből, hanem a kor levegőjéből, teréből, hangjaiból” (294) gyűjti össze, vagy ahogyan ő vallja: „dokumentumok azok is, akik beszámolnak nekem, dokumentum vagyok jómagam is” (294.), egyszerre tanú és krónikás.

A háborúnak egy másik összegzése is van, írja Alekszijejics, „hány golyót, lövedéket lőttek ki, hány helikoptert lőttek le, hány katonai egyenruhát szakítottak szét, koptattak el, hány gépkocsi rongálódott meg. Mibe került mindez?” (22.), ő viszont egy ettől eltérő utat választ. Az így létrejövő kötet különböző dokumentumokból és hangokból tevődik össze: a már említett naplőfeljegyzésekből, a háborúban részt vevők elbeszéléseiből, egy „post mortem”, gyászjelentőket tartalmazó rövid egységből, a „per krónikájából”, azaz a Svetlana Alekszijejics könyve ellen indított per anyagának néhány részletéből (sajtós anyagok, a tárgyalás előtti megbeszélés gyorsírási jegyzőkönyvéből, a keresetlevelekből, felperesi nyilatkozatokból rögzített tárgyalótermi beszélgetésekből, a bírói ítéletből, a független irodalmi szakvéleményt kérő beadványokból részletek, a különböző írószövetségek és civil vagy jogvédő szervezetek állásfoglalása stb.), valamint a per utáni visszhangokból (Alekszijejicset ugyanis a könyv megjelenését követően rágalmozással, hazafiatlansággal és becsületsértéssel vádolják, valamint azzal, hogy meghamisította, szelektálva használta fel azokat az anyagokat, amelyeket a háborúban részt vettek, illetve az elesett katonák hozzátartozói adtak át neki).

Az ily módon közreadott személyes történetek azonban nem privát történetek, hanem olvashatóak egy nagy közös történet szólamaiként is, egyidejűleg mutatnak fel ugyanis valamilyen univerzalitást és partikularitást. A beszélő – aki legtöbbször egyszerre elbeszélője és szereplője is az eseményeknek – nemcsak elmondja a vele megesett történéseket, hanem utólag azok indítékaira, motívációira, alakulására is rákérdez, sokszor (szintén visszamenőleg) az aktuális társadalmi és politikai viszonyok kontextusában helyezve el azokat. Az egyes beszámolókból így egy-

szerre látszanak a személyes, belső motívációk és rajzolódnak ki bizonyos mintázatok arról, hogy hogyan működnek az adott közösség megteremtését célzó identitáspolitikák, az ideológiai erőszak, az ennek a szolgálatába állított kinyilatkoztató és totalizáló nyelvhasználat, az oktatáspolitikák, amely lehetővé tette azokat a körülményeket, melyeknek közegében az, ami megtörtént, például az afganisztáni szovjet bevonulás, meg tudott történni.

„Mint épeszű ember, hazafi és romantikus lélek, önként jelentkeztem Afganisztánba” (259.) – hangzik el egy katona beszámolójában, és majdnem teljesen megegyező mondatok tűnnek fel a rögzített közlések többségében. Azonban nemcsak a „homo sovieticus” születését, neveltetését, szocializációját és társadalmi közegét érthetjük meg ezekből a szövegekből, vagy azt, hogy hogyan működik egy javarészt félkatonai kiképzést kapó fiatalokból (sokan még a nagykorúságot sem érik el) álló hadsereg háború idején, a „Szovjetunió Vietnamja”, de azt is, hogy milyen helye és lehetőségei vannak az egyénnek a 20. század zarnoki rendszereiben általában.

Kertész Imre a *Kaddisban* arról ír, hogy a mindennapi életünk magyarázza, hogyan is vált lehetségessé Auschwitz. „Auschwitzra, mondhatam valószínűleg, minthogy ez volt, sőt most is ez a véleményem, szerintem az egyes életekben rejlik a magyarázat, kizárólag az egyes életekben, sehol másutt. Auschwitz szerintem az egyes életek képe és tette, egy bizonyos szervezethez jegyében szemlélve” – ez az, ami leginkább megmutatkozik az Alekszijejics által összegyűjtött közlésekből álló közös történetből. Az egyik legszembeötlőbb párhuzam az, amit Kertész a „nevelés eredményességéért” emleget. Felidézi például az iskolai riportot, ami úgy jelenik meg, mint később az auschwitzi appel, vagy a ró-

mai eggyessel stigmatizált szalvétagyűrűt, benne a római eggyessel stigmatizált szalvétával, vagyis az iskoláskorú elbeszélő római egyes számát, mint ahogyan más időkben, más helyeken más számokkal jelölték. Az „afgánok” elbeszéléseiből szintén valami hasonló rajzolódik ki, az, hogy az életük elsődleges szocializációs terpei tulajdonképpen „Afganisztánra készítettek fel” őket. Gyakori a háború, a laktanya és az iskola közti analógiás viszony („a háború olyan hosszúnak bizonyult, akár az iskola: szintén tíz évig tartott” – 44.) vagy az autoritativ, tekintélyelvű, engedelmesre való (családi vagy iskolai) nevelésre való visszaemlékezés és annak viszonyba hozása a háborús viszonyokkal („Csináld azt, amit minden szófogadó kisfiú és kislány csinál” – 53.; „Séta után Klári néni levetkőztetett, még a kigatyát és a trikót is lehúzta rólam, és három órára bezárt egy üres, sötét szobába. Másnap kézen fogva mentem Szerjozsával” – 53.; „családjukban az anyjának igen erős jelleme van, és ő megszokta, hogy engedelmeskedjen, alkalmazkodjon. A seregben könnyű dolga volt.” – 130.; „Mi így nőttünk fel, megszoktuk, hogy engedelmeskedjünk” – 183.). A legkülönbözőbb beszámolókból jelenik meg gyerekkori emlékként a gondolkodásról való lenevelés, a gondolkodás feladására és az egyneműsítő, elidegenítő és misztifikáló beszéd elfogadására való tanítás, az autonóm személyiség felszámolására irányuló törekvések, („Ne a saját szavaiddal mondd el, hanem ahogy a könyvben van” – 61.; „Ameddig vissza tudok emlékezni, engem mindig arra tanítottak, hogy higgyek. Csak higgyek! Senki nem tanított engem arra: fontold meg.” – 89.), amelyek később önkéntes, engedelmes és jó katonának „termelnek ki”. Az is jól látszik ezekből a beszámolókból, hogy az ideológiai erőszak jól bejáratott jelzős szerkezetekre épül (például „internacionalista köteles-

ség”, „szent férfidolog”), készen kapott és bármikor újrahasznosítható klisékre és formulákra, amelyek eleve egyetlen lehetséges („helyes”) választ implicálnak, és arra irányulnak, hogy az egyént az államgépezet pontosan illeszkedő alkotórészeivé tegyék.

Ami néhány történet olvasása után szintén szembetűnő, az az, hogy a veteránok számára Afganisztán az abszolút jelen, túlléphetetlen állapot és egyedüli valóság, olyan cezúra, amihez képest minden tapasztalat csak mint utólagosság nyilvánul(hat) meg. Majdnem mindenik elbeszélésben feltűnik az élelmiszer és az elemi egészségügyi ellátás hiánya, arcvonal nélküli gerillaháborúk, különböző függőségek tudatos kialakítása, például serkentőszerek, pszichotróp anyagok és narkotikumok adagolása és fogyasztásának engedélyezése a hadsereg számára, az afgán civil lakosság, főleg gyerekek és állatok ellen elkövetett brutális erőszak, majd a végtaghiányos, posztraumás stressz szindrómás veteránok jelenléte, az emlékezés szégyene, hiszen a hazatérteknek olyan tettekre kellett volna emlékezniük, amelyekre bizonyos értelemben rákényszerültek, ha túl akarták élni a háborús körülményeket, majd a szembenézés azzal, hogy a „Haza védelmének” internacionalista kötelessége üres lózung volt.

„Az emberből nem sok van az emberben – erre a háborúban jöttem rá” (84.) – fogalmazza meg az egyik veterán, ezzel játékba hozva a 20. századi filozófia egyik legalapvetőbb kérdését. Mi az emberi az emberben, a puszta élet, ember ez? Giorgio Agamben olasz filozófus szerint emberi az, akinek emberi mivoltát teljességgel felfüggesztették, tanúk azok, akik beszédükben hordozzák a beszélés lehetetlenségét. A túlélő szubjektuma, így a tanúskodás szubjektuma az, aki a deszubjektívizációról tesz tanúbizonyítást. A léger s a beszámolók alapján azt látjuk,

hogy nemcsak a láger, de a katonai laktanya is (nem véletlen, hogy egyes történetekben „lágergondolkodást” vagy „lágertörvényt” emlegetnek a visszaemlékezők) az a szerkezet, amelyben a kivételes állapot

normálisként valósul meg, a külső és a belső, a kivétel és a szabály, a megengedett és a tiltott közötti elkülönítetlenségi zóna, amelyben Alekszije vic elbeszélői is egytől egyig találtak.

DIKTÁTOROK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

Hahner Péter: *13 diktátor*

■ Lázadás, elégedetlenség, tömegszendülés és valaki, aki a háborgó nép élére áll. Mit kezd az újonnan szerzett hatalmával? Kihaszználja a helyzetet, mint Lenin, és diktatúrát épít ki, mondván, hogy ő tudja, „mi a legjobb a népnek”? Vagy felismeri e gondolkodásmód veszélyeit, és visszavonul, mint George Washington? Ezekre és hasonló kérdésekre keresi a választ kötetében Hahner Péter.

A szerző 1973 és 1977 között a Szombathelyi Tanárképző Főiskola könyvtár–magyar szakán tanult, majd 1978 és 1980 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar kiegészítő szakán folytatta, 1983 és 1985 között pedig az említett egyetem történészhallgatójaként egészítette ki tanulmányait. 1985-től a pécsi egyetemen tanított történelmet, ahol 1996-ban megszerezte PhD fokozatát. 2001-től a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Újkortörténeti Tanszék vezetője.

A könyv lényeges kérdéssel indít. Mit jelent a forradalom? Elemzi, hogyan bővült a forradalom szó jelentése, amely 1789 előtt még restaurációt is jelenthetett. A 19. században már a tudomány rohamos fejlődésére is alkalmazták, végül a 20. században már minden gyors és lassú változásra is. Ugyanakkor a bevezetésben betekintést nyerhetünk egy forradalmár gondolkodásmódjába is. A szerző

hangsúlyozza, hogy a forradalmár mindig demokratának tartja magát, hiszen a nép érdekében cselekszik, annak ellenére, hogy a nép akarata és a forradalmár szándékai sok esetben nem konvergálnak. Hahner Péter vizsgálja a forradalmak kitörésének okait, felteszi a kérdést: megjósolható-e egy forradalom kitörése?

Jelen recenzióknak nem célja mind a 13 tárgyalt diktátor életútjának bemutatása. Csupán két személyes életpálya kerül fókuszba, ami elegendő, azoknak a módszereknek az ismertetésére, amelyekkel a szerző a diktátorok életét és történelemre gyakorolt hatásukat prezentálja.

Minden fejezet a történelmi kontextus felvázolásával indít, amit az adott forradalom okainak, lefolyásának bemutatása követ, végül annak a történelmi személyiségnek az előtérbe állítása, aki a legnagyobb hatást gyakorolta a tárgyalt forradalomra.

Az amerikai forradalom az a jelentős történelmi esemény, amelyet a kötet George Washington életének bemutatása kapcsán tárgyal. A 18. század során a 13 gyarmat területén jelentős demográfiai növekedés ment végbe, hiszen az embereket vonzotta a termékeny földben gazdag és toleráns Újvilág. Ezzel kapcsolódott össze annak az erős középregének a kialakulása, amelynek szellemi támasza a felvilágosodás által táplált fejlődésben való